

ROMAN MATYKOWSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

KONCEPCJE I METODY W POLSKICH BADANIACH PRZESTRZENNO-ELEKTORALNYCH

Abstract: Concepts and methods in polish spatio-electoral research. At the turn of the 20th and 21st century spatio-electoral research in the world entered the phase of maturity and crystallization of research concepts and methods long ago, in Poland the stage of spontaneous development of research in this themes. As a result of the development of spatio-electoral studies in Poland, spatial approach patterns were developed, and the scope of using statistical analysis methods in a spatial context was extended. Another important aspect of this research was the discourse and the use of the notion of factors in building a theory or constructing pre-theory regarding the spatial differentiation of electoral behaviors. From a macroanalytical perspective concerning territorial patterns from the subregional level to the macroregional level, four groups of concepts of the influence of factors and conditions can be distinguished: a) concepts of historical and cultural conditions, b) modernization concepts, ie actions of some socio-economic factors, c) concepts related to competition and conflicts within the political system of the country; d) concepts of spatial and neighborhood influence, also called concepts of political topography.

Keywords: electoral geography, spatial pattern units, concepts of the impact of factors and conditions on election results, Poland

JEL codes: R50, Z12, Z13, Z18

Wprowadzenie

Dość powszechnie za prekursora badań geograficzno-elektoralnych uznaje się francuskiego geografa A. Siegfrieda, który w 1913 r. opublikował pracę *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la IIIe République*, a także geografa brytyjskiego E. Krehbiela, który w 1916 r. zaprezentował w czasopiśmie „Geographical Review” artykuł *Geographical influences in British elections* [za: Taylor, Johnston 1979, Giblin-Delvallet 1993]. Należy też zaznaczyć, że wkrótce po odrodzeniu Polski w 1921 r. J. Wąsowicz opracował *Mapę wyborczą Rzeczypospolitej Polskiej*, a z kolei E. Romer w pracy *Wszyscy winniśmy* z 1922 r. skomentował wyniki wyborów w Polsce [za: Sobczyński 2000].

Wyraźne wyodrębnienie się subdyscypliny geograficznej skupiającej się na problematyce wyborów nastąpiło w geografii zachodniej w latach 70. i 80. XX w., a przejawem tego procesu były m.in. opracowania w postaci monografii i podręczników Busteada [1975], Johnstona [1979], Taylora i Johnstona [1979] oraz Johnstona i in. [1990].

Mechanizm wyborczy w Polsce Ludowej nie sprzyjał zainteresowaniom tą problematyką badawczą, jednakże w okresie tzw. odwilży popaździernikowej oraz w okresie schyłkowym monopolu władzy partii typu komunistycznego wzbudziła ona uwagę badaczy ze względu na manifestowaną absencję wyborczą. Dopiero wybory parlamentarne w czerwcu 1989 r. z udziałem opozycji (w tym Solidarności) wywołały wzrost zainteresowania problematyką wyborczą, również w kontekście przestrzennym. W kolejnych latach odbyły się już zupełnie wolne i demokratyczne wybory do samorządu gminnego (w 1990 r.), na prezydenta RP (w 1990 r.) oraz do parlamentu (w 1991 r.) wywołując gwałtowny wzrost publikacji z tego zakresu. Szczególną uwagę przyciągnął artykuł Florczyka i in. [1989] analizujący m.in. też w wymiarze przestrzennym wybory parlamentarne z czerwca 1989 r. Podobnie Georgica [1991] dokonał charakterystyki wyborów parlamentarnych z 1989 r. i na ich tle opisał przebieg kampanii i wyniki wyborów samorządowych z 1990 r. Z kolei Bartkowski i Raciborski [1991] przeprowadzili analizę sceny politycznej, kandydatów i wyniki pierwszych po przemianach powszechnych wyborów na prezydenta RP w 1990 r. Zróżnicowanie przestrzenne poparcia głównych kandydatów na urząd prezydenta Polski oraz uwarunkowania tej zmienności terytorialnej były przedmiotem opracowań poznańskich geografów – Paryska i in. [1991a, b]. Analizę przestrzenną wyborów samorządowych na poziomie gmin w maju 1990 r. wykonał z kolei geograf łódzki Michalski [1991]. Analizy zróżnicowania regionalnego wyborów parlamentarnych w 1991 r. oraz w 1993 r. przeprowadzili m.in. geografowie: Węclawowicz [1993], Matykowski i Tobolska [1994] oraz Churski [1995].

1. Miejsce geografii wyborczej w systemie nauk

Problematyka wyborcza rozpatrywana jest w różnym kontekście przez poszczególne dyscypliny naukowe, które dążyły do wprowadzenia tych zagadnień w swoje pole badawcze. Z jednej strony kwestia wyborów znalazła się m.in. w sferze zainteresowań socjologii, politologii i prawa oraz geografii, przy czym nastąpił pewien podział zagadnień szczegółowych zdominowanych przez te dyscypliny [zob. Matykowski, Tobolska 1996], ale z drugiej strony doprowadził on do poważnych sporów naukowych o kompetencje [zob. Zarycki 1997]. Można zatem zauważyć w wielu opracowaniach dotyczących wyborów przejmowanie nie tylko zagadnień szczegółowych, ale i sposobów analizy (metodologii badań) oraz koncepcji teoretycznych do tychczas rozwijanych przez jedną z dyscyplin, w tym zakresie przez pozostałe. Przenikaniu podejść towarzyszą jednak często konflikty i ostre spory kompetencyjne, których aspekty i mechanizm przedstawił m.in. Zarycki [1997, s. 11]: „Politolodzy i socjologowie oskarżają się na przykład wzajemnie o uproszczone podejścia do prowadzonych przez siebie badań. Pierwsi wysuwają pod adresem drugich oskarżenia

o nieuwzględnienie w analizach zagadnień politycznych, o pomijanie wpływu sfery instytucjonalnej na zachowania społeczne. Socjologowie napominają zaś często politologów, iż ci ostatni nie przywiązują zbytnej uwagi do socjologii. Nieporozumienia dotyczą również roli geografów (...), których wszyscy oskarżają, często nie bez racji, o brak kompetencji w większości dziedzin, którymi próbują się zajmować”.

Polska geografia wyborcza w pionierskiej fazie rozwoju – według Rykła [2004] – zajmowała się w zasadzie opisem i analizą wyników wyborów, oddając się realizacji funkcji diagnostycznej. Dominującym celem wielu polskich opracowań był zatem opis zmienności przestrzennej wyników wyborów, a znacznie rzadziej były podejmowane próby wyjaśnienia mechanizmów tego zróżnicowania.

Kwestia ulokowania geografii wyborczej we współczesnym systemie nauk geograficznych oraz w systemie nauk w ogólności może się wydawać sprawą drugorzędną. Jednakże dyskurs wokół miejsca geografii elektorальной – podobnie jak spór wokół polskiej nazwy tej subdyscypliny – może też być przejawem głębszych sporów w wymiarze metodologicznym i teoretycznym. Geografia wyborcza pod względem merytorycznym bywa uznawana za dział (lub poddyscyplinę) geografii politycznej [np. Glassner 1996]. Z kolei nadrzędna dla niej geografia polityczna była – według Rykła [2004] – uprawiana w Polsce w trzech wersjach: (a) jako wywodząca się z geografii regionalnej (choćby w organizacyjnej formie w ośrodku łódzkim), (b) jako wywodząca się genetycznie z geografii społecznej, (c) jako wywodząca się z geografii ekonomicznej, zwłaszcza z perspektywy nurtu radykalnego, dynamicznie rozwijającego się w latach 70. XX w. w geografii anglosaskiej i romańskiej [np. Cox 2002]. Oczywiście wymienione przez Rykła „ścieżki” rozwoju nie wyczerpują współczesnych przeobrażeń systemu nauk geograficznych – punktu widzenia i pozycji geografii politycznej. Należy zwrócić uwagę, że w drugiej połowie XX w. geografii polityczną najczęściej uważano za jedną z wielu dyscyplin szczegółowych geografii społeczno-ekonomicznej i była efektem procesu rozwojowego geografii oraz jej strukturyzacji przedmiotowej zapoczątkowanej pod koniec XIX w. Jednakże pojawiły się też poglądy, szczególnie w geografii anglosaskiej, że geografia polityczna stanowi jedną z czterech podstawowych dyscyplin składowych geografii – obok geografii fizycznej, geografii człowieka i geografii historycznej [zob. Muir 1976]. Podobne podejście do opisanego podziału nauk geograficznych przyjmują niektórzy geografowie społeczno-ekonomiczni, którzy z kolei uważali, że geografia polityczna pełni funkcję jednego z trzech (lub czterech) podstawowych filarów geografii człowieka – obok geografii społecznej, geografii ekonomicznej (i czasem – geografii kultury). Pogląd zbliżony do modelu trzech filarów rozwojowych geografii społeczno-ekonomicznej zaprezentował m.in. Rykiel [2004]. Na przełomie XX i XXI w. pewnego znaczenia nabrało stanowisko, że istnieje wiele postaci poszczególnych dyscyplin naukowych, w tym geografii politycznej, i trudno je umiejscowić w tradycyjnych klasyfikacjach nauk [zob. Agnew i in. 2003]. Taki pogląd zapewne rozwinął się pod wpływem pojawiających się odmiennych orientacji filozoficzno-metodologicznych w nauce i postmodernistycznej perspektywy widzenia nauki. Należy też zaznaczyć, że na gruncie innych nauk występował od dawna pogląd, iż geografia polityczna jest nauką pomocniczą ich dyscypliny naukowej. Takie stanowisko prezentował na początku XX w. geograf niemiecki Schlüter [1906], który uważał geografii polityczną za naukę

pomocniczą nauk prawnych [za: Pawłowski 1933], czy też współcześnie niektórzy politolodzy traktują geografę polityczną bardziej jako dyscyplinę pomocniczą nauk o polityce niż dyscyplinę czysto geograficzną. Wydaje się, że przejawem kompromisu pomiędzy poglądem o geograficznym a niegeograficznym charakterze geografii politycznej jest dążenie do nadania tej dyscyplinie charakteru interdyscyplinarnego. Takiej sytuacji sprzyjają próby współczesne „wybielenia” geopolityki i splatania jej z tradycyjną geografją polityczną, a pośrednio powiązanie takiej formy dyscypliny nie tylko z geografją, ale i historią, politologią oraz antropologią kultury.

Pomimo wcześniejszego stwierdzenia, że geografia wyborcza stanowi dział geografii politycznej we współczesnych monografiach i podręcznikach tej dyscypliny, problematyka wyborów w kontekście geograficznym bywa często pomijana [zob. Cox 2002, Rosière 2003, Agnew i in. 2003, Rykiel 2006], a w innych tego typu publikacjach poświęcony jest jej któryś z rozdziałów [np. Kołosow 1988, Otok 1996, Taylor, Flint 2000]. Ten pewien izolacjonizm zaznaczał się też z drugiej strony, tj. ze strony geografów wyborczych, którzy w opinii Taylora [1979] w swoich badaniach empirycznych słabo zakorzenili się wewnątrz rozszerzającego się pola badawczego geografii politycznej.

Jednakże nadal występowały na gruncie geografii dwie tendencje: (a) utrzymania wyraźnej autonomii czy nawet separatyzmu geografii wyborczej [zob. Rykiel 2004] oraz (b) zakotwiczenia problematyki wyborów w dorobku innych dziedzin (np. w analizie polityki władzy, wykorzystywaniu modeli wyjaśniania zachowań wyborczych czy też innych koncepcji teoretycznych z nauk społecznych – rozwijanych na gruncie politologii, socjologii, ale i geografii politycznej lub społecznej). Źródła odrębności geografii elektorальной w stosunku do geografii politycznej można upatrywać w separatyzmie przedmiotowym tej dyscypliny, gdyż przedmiotem jej poznania są geograficzne aspekty organizacji, zachowań i wyniki wyborów. Innym wyznacznikiem tej odrębności może być ujęcie chorologiczne (charakterystyczne dla większości subdyscyplin geograficznych), metody analizy przestrzennej (rozwijane w okresie tzw. rewolucji ilościowej na gruncie geografii, stanowiące także impuls dla rozwoju studiów geograficzno-elektorálních od lat 70. XX w.) oraz metody prezentacji (wizualizacji) kartograficznej (z którymi słabo sobie radzą przedstawiciele innych nauk zajmujących się studiami nad wyborami; zob. Zarycki 1997).

Jednym z argumentów tezy o słabości geografii elektorальной (przenoszonej czasem też na inne dziedziny nauk geograficznych) jest odwoływanie się do tzw. czynników przestrzennych. Jak zauważył Zarycki [1997, s. 48], „niekiedy posługiwanie się pojęciem czynników przestrzennych (...) jest de facto sposobem łatwego rozwiązania trudnych problemów badawczych”. Podobnie przed sprowadzaniem geograficznych studiów elektorálních do naiwnego „geografizmu” ostrzegał Rykiel [2004], gdyż prowadziłoby to nieuchronnie do rezygnacji geografii ze statusu dyscypliny naukowej. Należy jednak zaznaczyć, że wielu geografów podejmujących badania z zakresu wyborów – po pierwszym żywiołowym okresie opisu i pomiar zjawisk wyborczych – zaczęło porządkować pole badawcze tej subdyscypliny w zakresie terminologii i sięgania przy interpretacji wyników wyborów do pozageograficznego kontekstu badań i koncepcji teoretycznych rozwijanych w sferze politologii czy socjologii [zob. Zarycki 1997, 2001, Kowalski 2000].

2. Podstawowe problemy badawcze geografii wyborczej

Do głównych problemów badawczych studiów przestrzenno-elektoralnych w literaturze anglosaskiej najczęściej zaliczano [zob. Taylor, Johnston 1979]: (a) z zakresu zmienności przestrzennej uczestnictwa w wyborach nazywanych też geografą głosowania; (b) z zakresu zmienności przestrzennej poparcia kandydatów, partii lub związków obywatelskich oraz rozpoznania czynników wpływających na ową zmienność, określanych mianem geograficznego wpływu na wybory; (c) dotyczące organizacji terytorialnej okręgów wyborczych i ich wpływu na wyniki wyborów, nazywane geografą reprezentacji. Z kolei za podstawowe problemy badawcze współczesnej geografii elektoralfnej w Polsce – nawiązując do wskazań literatury światowej – uznali już na początku lat 90. Krawczyk i in. [1993]: (a) analizę zmienności przestrzennej uczestnictwa w wyborach, (b) analizę zróżnicowania przestrzennego poparcia poszczególnych partii lub kandydatów, (c) analizę czynników wpływających na zmienność przestrzenną wyników wyborów, (d) analizę organizacji terytorialnej okręgów wyborczych i ich wpływu na wyniki wyborów.

Analizując rozwój badań przestrzenno-elektoralnych w Polsce, można wyróżnić: (a) okres międzywojenny, (b) okres powojenny do wyborów 4 czerwca 1989 r., (c) pierwszą fazę żywiołowego rozwoju krajowej geografii wyborczej trwającą do około 1997 r., (d) fazę dojrzałości badań od 1997 r.

Badając tok postępowania badawczego w pracach tzw. okresu żywiołowego rozwoju studiów nad wyborami w Polsce w latach 90., można zauważyć, a nawet wysnuć przypuszczenie, że wielu autorów tych opracowań, ignorowało dorobek badawczy z tego zakresu, zabiegało o dostęp do danych (wówczas bardzo utrudniony; czasem na poziomie podziału wojewódzkiego korzystano z danych opublikowanych w prasie codziennej) i dokonywało analiz wyników, by w ten sposób zapracować na miano prekursora badań elektoralfnych, również w kontekście przestrzennym [zob. Matykowski 1997].

Zagadnienie zakorzenienia dorobku polskich badań elektoralfnych w dorobku światowym i znaczenia inspiracji zagranicznych rozwiązań teoretycznych i metodologicznych dla rozwoju badań polskich w okresie pionierskim zostało omówione pobieżnie i bardzo marginalnie w literaturze tematu [zob. Matykowski 1997, 2002, Sobczyński 2000]. Na odwołanie się do prac powszechnie uznawanego za twórcę geografii elektoralfnej A. Siegfrieda – przez Wiatra [1959] – zwrócił uwagę Matykowski [1997]. Należy jednak zaznaczyć, że sam Wiatr nie wykorzystał proponowanego przez A. Siegfrieda ujęcia ekologicznego, gdyż uznał, że podejmowanie analizy współwystępowania różnych zjawisk w przypadku niewielkiej zmienności przestrzennej wyników wyborów w 1957 i 1958 r. nie miałyby większego sensu. Również w podjętej przez Iwańczuka i Kloskowską [1993] analizie zróżnicowania przestrzennego poparcia w Lublinie znaleźć można nawiązania do dorobku światowego i sugestie rozwijania trzech ujęć w studiach przestrzennych nad wyborami [za: Busteed 1975]: ekologicznego, strukturalnego i behawioralfnego. Sami autorzy opracowania uznali, że ich badania realizowane były w oparciu o podejście strukturalne.

Faza żywiołowego rozwoju geografii po wyborach kontraktowych 1989 r. – pomimo wykazanych już mankamentów – cechowała się również znacznym rozwojem

warsztatu badawczego, zwłaszcza w zakresie zastosowania tzw. metod ilościowych [zob. Kabath, Parysek 2002, Kabath, Rykiel 2003]. Używane w innego rodzaju analizach przestrzenno-ekonomicznych metody szybko zostały przejęte także przez geografę wyborczą [np. Matykowski, Rogacki 1990, Parysek i in. 1991a, b].

Źródłem braku zakotwiczenia polskich badań przestrzenno-elektoralnych w dorobku światowym była nie tylko opisana wcześniej rywalizacja o miano prekursorów badań w tej dziedzinie, ale i duże zainteresowanie naukowych czasopism zagranicznych (w tym przede wszystkich angielskojęzycznych) problematyką wyborów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Wiele renomowanych czasopism publikowało w pierwszym okresie lat 90. opracowania dokonujące analizy wyborów w kontekście przestrzennym i politologicznym, które nie miały żadnego lub miały bardzo ubogie odwołanie do literatury naukowej. Należy ponadto zwrócić uwagę, że polskimi wyborami z początku lat 90. w ujęciu przestrzennym zainteresowały się środowiska naukowe niektórych ośrodków zagranicznych [np. Bivand 1994a, Freyer, Vanlaer 1994, Baudelle, Matykowski 1994, Surazska 1994]. Omawiając konsekwencje powojennego zasiedlania Ziemi Zachodnich na zachowania wyborcze w Polsce W. Surazska odwołała się do politologicznej koncepcji podziałów politycznych przedstawionych przez Lipseta i Rokkana [1967], a Freyer i Vanlaer, charakteryzując osie podziałów politycznych partii w Polsce w 1993 r. odwołali się do francuskojęzycznej pracy dotyczącej podziałów socjopolitycznych Seilera [1980]. Dopiero Zarycki [1997] sięgnął szerzej do koncepcji politologicznych i socjologicznych, w tym również w interpretacji syntezy wyników wyborów – do rokkanowskiego modelu struktury podziałów politycznych. Należy jednak zaznaczyć, że część polskich badaczy problematyki geograficzno-elektoralnej wykazywała znaczny sceptycyzm co do przydatności klasycznych koncepcji politycznych ukształtowanych na podstawie wieloletnich analiz systemów politycznych państw Europy Zachodniej, wskazywała na specyfikę polskich uwarunkowań zachowań politycznych oraz sugerowała reinterpretację uznawanych za klasyczne koncepcji podziałów politycznych.

Należy zwrócić uwagę, że przede wszystkim pierwsze dwa pola badawcze konstytuowały przez pierwszą dekadę współczesny zakres polskich badań geograficzno-elektoralnych. Zagadnienia te były również przedmiotem analizy w okresie po 1997 r. [np. Kabath, Sobczak 1998a, b, Kowalski 2000, 2003, Sobczyński 2000, Śleszyński 2007, Krzemiński 2009]. Trzeci z podstawowych problemów geografii wyborczej nie cieszył się już takim zainteresowaniem badaczy. Matykowski i Tobolska [1996] ustalili podział mandatów w wyborach do Sejmu w 1993 r. nie w układzie wówczas obowiązującym 52 okręgów wyborczych, ale 12 dużych okręgów (pokrywającym się z zasięgiem projektowanych 12 województw). Ciekawą próbę symulacji wyników wyborów w okręgach jednomandatowych w wyborach parlamentarnych 1997 i 2001 r. podjął Śleszyński (2003). Kwestie teoretyczne związane z delimitacją granic okręgów wyborczych w kontekście zasady równości przedstawił Żukowski [2003].

W pierwszej dekadzie XXI w. pojawiły się na gruncie polskiej geografii wyborczej poszukiwania nowych szczegółowych zagadnień i rozwijania badań w tym zakresie. Przykładem takich poszukiwań może być praca Śleszyńskiego [2007], dotycząca możliwości przewidywania wyników II tury wyborów prezydenckich w oparciu o koncepcję przepływów głosów w podukładzie miejskim i wiejskim kraju, i opracowanie tego

samego autora poświęcone poszukiwaniu na podstawie dotychczasowych wyników wyborów gmin o najbardziej reprezentatywnej – w odniesieniu do wyników ogólnokrajowych – strukturze głosowania, by móc stanowić miejsce badań sondażu przedwyborczego [Śleszyński 2009]. Z kolei szczegółowe studia mające na celu określenie wpływu urbanizacji na współczesne wyniki wyborów do Sejmu, a dotyczące znaczenia elektoratu miast dużych i średnich i jego oddziaływania na strukturę wyników poparcia podjęli Matykowski [2010a] oraz Matykowski i Kulczyńska [2010], a syndromu miejskości elektorальной w strefach podmiejskich dużych miast – Matykowski i in. [2011].

3. Przestrzenne układy odniesienia

Jednym z ważnych zagadnień w badaniach przestrzenno-elektoralnych jest układ podziału terytorialnego, według którego dokonuje się analizy. Można też wyróżnić trzy sposoby wykorzystania układu terytorialnego w formie: (a) podejścia chorologicznego, którego zadaniem jest określenie wzajemnych relacji przestrzennych oraz stopnia zmienności przestrzennej charakterystyk elektoralnych; (b) podejścia regionalnego – zakładającego, że wyróżniony do analizy obszar cechuje się odrębnościami w odniesieniu do innych otaczających go obszarów; (c) podejścia porównawczego.

Na ogół w studiach przestrzenno-elektoralnych układ odniesienia tworzą jednostki organizacyjno-terytorialne na potrzeby wyborów, tj. okręgi i obwody, przy czym wymienione jednostki wyższego rzędu były dopasowane do podziału administracyjnego. W latach 1990–1998 podstawowym układem odniesienia w wielu analizach wyborczych był układ 49 województw lub układ gminny (2459 gmin w 1991 r. i 2486 gmin w 1997 r.), gdy od 1999 r. obowiązywał nowy podział tylko na 16 województw, który utrudniał uchwycenie prawidłowości w zróżnicowaniu przestrzennym wyników wyborów w Polsce. Za zmianami administracyjnymi na poziomie jednostek najwyższego rzędu (oraz przywróceniem jednostek szczebla pośredniego: 308 powiatów i 65 miast na prawach powiatu w wyborach 2001 r.) szły także zmiany w organizacji terytorialnej wyborów, tj. wprowadzenie w miejsce 52 okręgów wyborczych z lat 1993–1997 w kolejnych wyborach parlamentarnych 2001–2007 41 okręgów. W studiach geograficzno-elektoralnych układ odniesienia umożliwia: a) badania zmienności przestrzennej wyników wyborów, b) analizę porównawczą zmienności przestrzennej wyborów w czasie, c) analizę współwystępowania (zależności pomiędzy wynikami wyborów a cechami społeczno-ekonomicznymi jednostek terytorialnych, czyli poszukiwanie czynników o charakterze powszechnym) lub klasyfikację jednostek ze względu na strukturę cech elektoralnych (czy też ustalenie typów elektoralnych jednostek terytorialnych). W wewnątrzmijskich analizach wyników wyborów, które pojawiły się w drugiej połowie lat 90., oczywistym układem odniesienia stał się układ obwodów wyborczych [zob. Matykowski, Tobolska 1997, Węclawowicz, Jarosz, Śleszyński 1998, Sobczyński 2000]. Z kolei niektórzy przedstawiciele nauk społecznych oraz geografii analizujący wybory w skali ogólnopolskiej sięgali do układu podziału gminnego w przeświadczeniu, że taki sposób analizy przestrzennej wyników wyborów umożliwia bardziej precyzyjne określenie prawidłowości statystycznych. Do przyjęcia takiego stanowiska skłaniała

też teza występująca w pracach socjologicznych i politologicznych, że im niższy poziom agregacji, tym bardziej homogeniczna jest badana podzbiorowość terytorialna elektoratu, a tym samym wyniki takiej analizy są pewniejsze. Jednak należy zwrócić uwagę, że właśnie takie małe podzbiorowości terytorialne mogły ulegać silniejszemu wpływowi marketingu (czy nawet manipulacji) politycznej i wykazują dużą chwiejność zachowań politycznych, a w takim przypadku straty informacji wynikłe z generalizacji przestrzennej na poziom układu subregionalnego (np. powiatów) lub nawet regionalnego (np. okręgi wyborcze czy województwa do 1998 r.) mogą być w pewnym sensie zrekompensovane przez wartości średnie cech elektoralnych, ułatwiających określenie prawidłowości w zróżnicowaniu przestrzennym badanych układów i wizualizację graficzną (czytelność) takiej analizy. Przykładem trzymania się jednego terytorialnego układu odniesienia (podział na 49 województw) w analizie zróżnicowania wyników wyborów do Sejmu w latach 1991–2005 jest opracowanie Matykowskiego [2007]. Inną przesłanką do poszukiwania przydatnego układu terytorialnego w studiach elektoralnych może być forma agregacji cech społeczno-ekonomicznych lub innych, z którymi badacz pragnie znaleźć powiązania w formie np. współwystępowania (skojarzenia geograficznego). Gdy Raciborski [1997] chciał określić wpływ poziomu religijności na własności elektoralne, cechujące wybory na prezydenta RP w 1990 r. w 49 ówczesnych województw wykorzystał współczynnik korelacji, a poziom religijności w tym przekroju terytorialnym wyrażał jedynie odsetek *dominantes*, czyli obecnych na obowiązkowej mszy św. w liczbie wszystkich zobowiązanych obliczony w tym układzie dla danych z 1984 r. Dlatego też Bilska-Wodecka i Matykowski [2015], podejmując badania wpływu niektórych cech społeczno-religijnych (dotyczących Kościoła rzymskokatolickiego) na wyniki wyborów do Sejmu w latach 2001–2007 dokonali szacunku tych wyników w układzie 41 diecezji.

Z kolei ujęcie zakładające pewne odrębności regionalne występowało w opracowaniach odwołujących się do koncepcji podłoża historycznego. Przykładem takiego ujęcia była praca Kubiaka [1999], w której zwrócił uwagę na specyfikę zachowań wyborczych mieszkańców południowej Małopolski (identyfikowanej przez niego też z Galicją) i wyraził ją w stwierdzeniu [s. 397]: „Południowa Małopolska nie głosuje na lewicę, ponieważ to po prostu południowa Małopolska”. Również Raciborski [1996] zauważył, że mieszkańcy tego makroregionu odmawiali poparcia lewicy, kierując się syndromem awersji. Z kolei Skwierzyński [2008], dzieląc Polskę na trzy duże obszary – Galicję, zabór pruski i ziemie zachodnie oraz Kongresówkę i zabór rosyjski – scharakteryzował różnice w zachowaniach wyborczych tych obszarów w wyborach na prezydenta RP i do Sejmu w 2005 r.

4. Zagadnienie czynnika w badaniach geograficzno-elektoralnych

Wspólnym założeniem wielu geograficznych studiów z zakresu zmienności przestrzennej analizowanych zjawisk jest poszukiwanie i identyfikacja czynników kształtujących (stymulujących) mechanizm tego zróżnicowania. Stąd w wielu opracowaniach geograficznych przyjęto zasadę enumeracyjnego określenia czynników (zmiennych) wpływających na strukturę przestrzenną badanych zjawisk [zob. Głębocki 1979,

Marszał 1990]. Rzadziej natomiast podejmowano rozważania na temat definicji czynnika i jego kategoryzacji, choć w tym przypadku czasem w opracowaniach geograficznych [np. Rogacki 1988] sięgano do definicji sformułowanej przez Chojnickiego i Czyż [1978] na potrzeby zastosowania analizy czynnikowej w badaniach przestrzennych. W takim ujęciu wyodrębniony czynnik stanowił pewną wielkość istotną „dla kształtowania się innych wielkości zarówno o charakterze klasyfikującym, jak i porządkującym” [s. 11]. Zwrócili oni też uwagę na dwa sposoby interpretacji czynników: opisowy i teoretyczny. W badaniach przestrzennych – podobnie jak w badaniach socjologicznych i politologicznych – podejmuje się próby określenia współzależności pomiędzy wskaźnikami elektoralnymi (np. poziomem poparcia dla danej partii lub kandydata) a innymi wielkościami, które uznaje się za czynniki. Zarycki [1997] zasygnalizował, że istotą wielu sporów przedstawicieli socjologii i politologii oraz geografii wokół znaczenia przestrzeni w badaniach społeczno-politycznych są zarzuty o kompetencje – ze strony tych pierwszych wobec geografów oraz oskarżenia o lekceważenie wymiaru przestrzennego zjawisk społecznych – ze strony tych ostatnich. Dlatego też, analizując te spory zaproponował on odróżnienie czynników przestrzennych (widzianych w skali ogólnokrajowej, regionalnej i lokalnej) od czynników strukturalnych (związanych z podziałami społecznymi). Jak zaznaczył Zarycki [1997, s. 49] jednym „ze sposobów wyróżniania czynników przestrzennych od strukturalnych jest teoretyczny schemat przyjęty przez Rokkana i Lipseta”; jednakże omawiając badania konfliktów według wspomnianego schematu, zwrócił on uwagę, że wpływ czynnika strukturalnego może zostać „zamieniony w czynnik przestrzenny związany ze specyfiką miejsca” [s. 51]. Jeszcze mniej owocny wydaje się ów spór o charakter tych dwóch grup czynników w świetle przedstawionej przez Chojnickiego [1996] koncepcji regionu jako terytorialnego systemu społecznego, w której zbiorowość ludzi i terytorium stanowią podstawowe składniki konstytuujące region.

W analizie geograficzno-elektoralnej często wyróżnia się dwa rodzaje czynników [por. Matykowski, Tobolska 1996]: (1) endogeniczne – dotyczące oddziaływania pomiędzy pewnymi wielkościami elektoralnymi; (2) egzogeniczne – dotyczące wpływu cech społeczno-ekonomicznych czy też uwarunkowań przyrodniczych, historycznych i kulturowych na wielkość wskaźników elektoralnych. Z reguły się zakłada, że procesy zachodzące w społeczeństwie polegają na wzajemnym uzależnianiu, łączeniu i wiązaniu jednostek w pewne społeczne podsystemy elektoratu, w którym kształtują się dominujące wzory zachowań wyborczych [zob. Zarycki 1997]. Stąd geografowie, podobnie jak inni przedstawiciele nauk zajmujących się wyborami, ale w odróżnieniu od nich na ogół w kontekście przestrzennym, podejmują próby określenia siły oddziaływania różnych czynników na poziom poparcia elektorального na podstawie stopnia współwystępowania badanych cech. Do pomiaru stopnia współzależności cech wykorzystuje się najczęściej analizę korelacji, choć czasem sięga się też do współczynnika związania geograficznego. Jednakże obok zjawiska współwystępowania i procesu współoddziaływania w kontekście przestrzennym ujawnia się proces różnicowania społeczeństwa [zob. Chojnicki 1989], który może prowadzić do specyficznej odrębności zachowań wyborczych w skali jakiegoś regionu lub społeczności lokalnej. Te mechanizmy uruchamiające proces dyferencjacji można uznać za kategorię czynników regionalnych lub lokalnych w ujęciu Zaryckiego [1997].

Należy zatem zwrócić uwagę, że własnościami tak rozumianego czynnika są: a) wpływ na inne zdarzenia (lub obiekty) oraz jego siła i forma oddziaływania, b) czas działania oraz c) zakres przestrzenny działania, który może prowadzić do efektu oddziaływań selektywnych zarówno w kontekście przestrzennym, jak i w odniesieniu tylko do pewnych obiektów tworzących określony ich podzbiór.

Siłę i formy oddziaływania szeroko rozumianych czynników na zdarzenia elektoralne można określać w kategorii zależności deterministycznej (związków przyczynowo-skutkowych), zależności o charakterze statystycznym (stochastycznych) – po domniemane powiązania lub zależności pozorne, wyprowadzane na ogół z pewnych hipotez badawczych i potwierdzane pośrednio na podstawie analiz czy porównania wskaźników. Należy też zwrócić uwagę na zalecenie Giddensa [2004, s. 664], że „przyczynowość nie wynika bezpośrednio z korelacji”. Niektórzy badacze problemów elektoralnych nie wprowadzają dystynkcji pojęciowych pomiędzy kategoriami tych związków, np. Raciborski [1997] próbuje raz określić możliwe związki przyczynowe łączące zachowania wyborcze lub ich zmiany [s. 178, s. 225], jednak następnie postuluje szczególną ostrożność „w formułowaniu wniosków o charakterze przyczynowym” [s. 229], a innym razem określa on determinanty treści preferencji wyborczych [s. 179].

Drugą ważną własnością czynnika jest wymiar czasowy jego działania. W zależności od współoddziaływania czynnika na zachowania wyborcze można wyróżnić czynniki synchroniczne i diachroniczne. Za czynniki synchroniczne uznaje się własności par zdarzeń, które współlistnieją, a więc cechy opisujące te same wybory (np. dotyczące poziomu poparcia dla odmiennych opcji politycznych lub partii w wyborach do Sejmu). Z kolei za czynniki diachroniczne uważa się takie własności par zdarzeń, które pozostają do siebie w relacji następstwa czasowego [zob. Nowak 1970]. Taką współzależnością o charakterze diachronicznym mogą być współzależności pomiędzy frekwencją wyborczą w dwóch kolejnych wyborach parlamentarnych, ale też związki pomiędzy poziomem przynależności do PZPR a poparciem dla partii lewicowych w wyborach do Sejmu. Jednakże samej zależności o charakterze diachronicznym nie można jeszcze uznać za przejaw związku przyczynowego. Innym aspektem własności czynnika w kontekście czasowym jest częstotliwość pojawiania się. Można wyróżnić czynniki działające długotrwale, cyklicznie się pojawiające oraz sporadyczne.

Pod względem funkcjonowania przestrzennego można wyodrębnić czynniki oddziałujące powszechnie oraz selektywnie, tylko w niektórych wybranych miejscach [zob. Parysek 2001]. Czynniki powszechne są często w badaniach geograficzno-elektoralnych zmiennymi opisującymi własności strukturalne obiektów (tj. jednostek terytorialnych), gdy czynniki lokalne (zwane czasem regionalnymi) oddziałują tylko na wybranych obszarach (w tym w regionach niższego rzędu). Z kolei w koncepcjach uwarunkowań historyczno-kulturowych mało sterowalne czynniki mają z reguły zasięg makroregionalny. Interesującą koncepcję, jak pojedyncze czynniki działają selektywnie w przestrzeni, wywołując kontrastowe i odmienne zachowania wyborcze w relacji do obszarów sąsiednich w I turze wyborów prezydenckich 2010 r. w uproszczony sposób przedstawił Gontarczyk [2010]. Według niego wyższe poparcie dla Komorowskiego w I turze wyborów prezydenckich 2010 r. mieszkańców powiatu legionowskiego („głosujących inaczej niż większość obszarów Mazowsza”) jest rezultatem

działania czynnika – duży odsetek ludności napływowej w ostatnich pokoleniach ze szczególną koncentracją „wojskowych i milicyjnych osiedli”. Podobnie uzasadniali trwałą odmienność zachowań elektoratu na poziomie subregionalnym (np. na Kaszubach, Podhalu czy północnym Mazowszu) działaniem zespołu czynników o charakterze historycznym i społeczno-ekonomicznym Zarycki [1997], Kowalski [2000] i Bartkowski [2003].

Dla każdego pewnego zdarzenia można odkryć inne zdarzenie, i to takie, że to pierwsze jest jego przyczyną, a drugie skutkiem pierwszego. Takie założenie jest typowe dla ujmowania wpływu i jego formy w kategoriach związków przyczynowo-skutkowych. Jak zauważył Zinowjew [1976, s. 285], dla zaistnienia dowolnego zdarzenia empirycznego (także wśród zjawisk o charakterze społeczno-politycznym) „niezbędny jest realnie nieskończony zbiór innych zdarzeń i zarejestrowanie przyczyny zdarzenia jest praktycznie niemożliwe”. A zatem w złożonym świecie zjawisk społeczno-politycznych trudno rozważać owe związki powiązań w kategoriach przyczynowo-skutkowych, gdyż z reguły „rejestruje się jedynie niektóre zdarzenia, po zajściu których następuje interesujące nas zdarzenie” [Zinowjew, 1976, s. 285]. Z kolei na gruncie nauk społecznych przyjmuje się, że stwierdzenie (i to nie każde) jedynie następstwa czasowego między parą zdarzeń (czy też takich dwóch klas zdarzeń) można uznać za związki przyczynowo-skutkowe, natomiast związki o charakterze współistnienia nie należy rozpatrywać w takich kategoriach [zob. Nowak 1970, s. 148–149]. Jednakże obok związków przyczynowych wyróżnia się również następstwa niemające przyczynowego charakteru. I takie podejście dominuje w analizach geograficznych, także dotyczących zjawisk wyborczych. Sporo wątpliwości budzą próby interpretacji powiązań współwystępowania pomiędzy zmiennymi elektoralnymi a zmiennymi społeczno-ekonomicznymi w kategoriach związków przyczynowo-skutkowych, choćby ze względu na złożoność oddziaływania czynników rozpatrywanych w analizach geograficznych oraz ze względu na pogląd, że najlepszą metodą sprawdzenia, czy między zjawiskami zachodzą związki przyczynowe, jest metoda eksperymentalna [zob. Chojnicki, Czyż 1980].

Należy zwrócić uwagę, że wykorzystanie pojęcia czynników w geografii często służy do budowy teorii lub konstruowania preteorii dotyczących także zróżnicowania przestrzennego zachowań wyborczych. Z perspektywy makroanalizy dotyczącej układów terytorialnych od poziomu subregionalnego (powiatowego) po poziom makroregionalny można wyróżnić cztery grupy koncepcji oddziaływania czynników i uwarunkowań [por. Krzemiński 2009]: (a) koncepcje uwarunkowań historyczno-kulturowych, (b) koncepcje modernizacyjne, tj. działania niektórych czynników społeczno-ekonomicznych, (c) koncepcje związane z rywalizacją i konfliktami wewnątrz systemu politycznego kraju; (d) koncepcje oddziaływania przestrzennego i sąsiedztwa, zwane też koncepcjami topografii politycznej [zob. Bivand 1994b].

Ślady wydarzeń historycznych mogą zostać utrwalone w regionalnych strukturach współczesnego społeczeństwa polskiego i oddziaływać na współczesne zachowania wyborcze. Kategoria podłoża historycznego została zdefiniowana przez Krzywickiego jeszcze pod koniec XIX wieku, ale rozwinął ją Dobrowolski [1967]. Według Dobrowolskiego [1967, s. 9–10] podłoże historyczne „obejmuje całokształt wszystkich wytworów kulturowych, które ogarniają wszelkie dziedziny działalności minionych

generacji nie wyłączając życia społecznego i ciążą w sposób mniej lub więcej wyraźny na aktualnych zachowaniach żyjących pokoleń względnie mogą wywierać na nie potencjalny wpływ”. Podłoże to tworzą trzy zasadnicze warstwy: a) podłoże geograficzne, składające się z układu fizjograficznego oraz z układu kulturowego; b) podłoże biologiczne, którego wyrazem jest tzw. substrat ludzki, który kształtują określone procesy socjalizacyjne; c) podłoże kulturowe, na które składają się wszelkie wytwory kulturowe.

Odwołując się pośrednio do koncepcji występowania struktur historycznych w polskiej przestrzeni społeczno-politycznej niektórzy autorzy wyróżniali kilka takich regionów, jak: b. Kongresówka (zabór rosyjski), b. Galicja (zabór austriacki), b. zabór pruski oraz Ziemie Zachodnie i Północne [zob. Florczyk i in. 1989, Zarycki 1997]. Z kolei Bartkowski [2003], odwołujący się do koncepcji Dobrowolskiego, wymienił następujące regiony historyczne Polski: Wielkopolska i Pomorze, Górny Śląsk, Galicję, Królestwo Kongresowe oraz Ziemie Zachodnie i Północne. Bazujące na podziale pozaborowym, jednak w niektórych przypadkach bardziej uszczegółowione rozróżnienie ze względu na „odrębność historycznych losów ziem polskich” zaproponował Kowalski [2003, s. 13]. Według niego w dawnym zaborze rosyjskim należy rozróżnić Kongresówkę od prawosławnej części Białostoczczyzny, a w dawnym zaborze pruskim (ziemie odebrane Niemcom na mocy postanowień traktatu wersalskiego) wydzielić Górny Śląsk oraz Pomorze Gdańskie. Kowalski dostrzegł też złożoność historyczną dawnego zaboru austriackiego (Galicja i Śląsk Cieszyński), ale w tym przypadku Śląsk Cieszyński zaliczył do Górnego Śląska. Jednakże w opracowaniu Kowalskiego [2003] zagadnienie podziału Polski na regiony historyczno-kulturowe stanowiło jedynie ośnowę do rozwinięcia koncepcji wpływu podziałów cywilizacyjnych na zachowania wyborcze mieszkańców Polski. Podstawę do rozważań Kowalskiego stanowiły przede wszystkim prace polskiego teoretyka cywilizacji Konecznego [1935], który wyróżnił dwie rodzime cywilizacje europejskie: łacińską i bizantyjską (ale także orientalne: turańską i żydowską) oraz Huntingtona [1998], który wskazał na mechanizmy i formy zderzenia cywilizacyjnego.

Już w znanym artykule opublikowanym w „Tygodniku Solidarność” Florczyk i in. [1989] obwieścili „powrót historii” i podziałów makroregionalnych wynikających m.in. z granic pozaborowych. Dalszymi rozwinięciami tego podejścia do uwarunkowań zróżnicowania makroregionalnego były m.in. koncepcja podłoża historycznego [zob. Bartkowski 2003], makroregionów cywilizacyjnych i cywilizacyjnego rozdarcia kraju czy też koncepcja „geologii” wyborczej sygnalizowana w tejże pracy [Kowalski 2003]. Jednakże pewien bardziej całościowy model wpływu uwarunkowań historycznych (wydarzeń we wcześniejszych wiekach traktowanych analogicznie do warstw sedymentacyjnych) na współczesną kulturę polityczną Polski przedstawił Zarycki [2001]. Zaznaczył on, że inspiracją dla takiego wyjaśniania zachowań politycznych było opracowanie Dogana [1967] dotyczące zachowań wyborczych we Francji i Włoszech. Zarycki [2001] potraktował warstwy historyczne (w wymiarze poszczególnych stuleci) analogicznie do warstw geologicznych; stąd podejście to określił mianem geologii społeczno-politycznej. Według niego największy wpływ na współczesną kulturę polityczną mają wydarzenia występujące w XX w., a im starsza warstwa wiekowa, tym wpływ jest mniejszy. Te oddziaływania przejawiają się efektem rewolucyjnym

lub systematycznych powolnych zmian strukturalnych w społecznym systemie regionów. Te zmiany mogą być niejako reprodukowane w kolejnych epokach. Szczególnie w historycznej spuściznie jako „grube warstwy” historyczne kumulują się napięcia związane z czystkami etnicznymi oraz nowymi miastami.

Jak zauważył Bartkowski [2003], na granicy wielu regionów Polski (w tym o znamionach historycznych) występuje często „zjawisko skokowej różnicy zachowań wyborczych”. Ten efekt graniczny przejawia się w systematycznej różnicy zachowań między sąsiadującymi gminami należącymi do różnych obszarów. Różnice w zachowaniach wyborczych obszarów przygranicznych wzdłuż symbolicznej granicy pomiędzy Górnym Śląskiem a Zagłębiem oraz wzdłuż granicy pozaborowej we wschodniej Wielkopolsce stały się przedmiotem analizy Matykowskiego [2017].

Modernizacja jest na ogół traktowana jako proces wielowymiarowy i interpretowana na różne sposoby [zob. Krzysztofek, Szczepański 2002]. Proces modernizacji często wiązany jest z upowszechnianiem rozmaitych innowacji (technicznych, organizacyjnych itp.), które prowadzą do zmian konkretnego społeczeństwa, jego gospodarki czy systemu władzy. W procesie zmian można zatem wyodrębnić różne fazy przechodzenia (ewolucji) społeczeństwa tradycyjnego w społeczeństwo nowoczesne. Procesy unowocześniania mogą wywołać w części społeczeństwa procesy kontrmodernizacyjne, mające na celu wstrzymanie przemian i powrót do modelu społeczeństwa tradycyjnego. Na współczesnym społeczeństwie polskim odbiły się efekty: a) modernizacji socjalistycznej (powstanie PGR w 1949 r. i rozwój grupy pracowników rolnych z nimi związanych; powstanie dużych zakładów przemysłowych i tzw. wielkoprzemysłowej klasy robotniczej, zróżnicowane upartyjnienie społeczeństw regionalnych); b) transformacji zapoczątkowanej w 1989 r. (prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych, napływ inwestycji zagranicznych, pojawienie się bezrobocia strukturalnego), c) zmian cywilizacyjnych (rozwój nowoczesnej urbanizacji, rozwój sektora informacyjnego). Należy też zwrócić uwagę, że według Rokkana [1970] struktury współczesnych podziałów socjopolitycznych ukształtowały się w efekcie długotrwałego procesu historycznego, którego składowymi były m.in. tworzenie „państwa narodowego” oraz rewolucja industrialna [zob. Jednaka 1995]. Oba te procesy można też uznać za przejawy ówczesnej modernizacji. Za jeden z najważniejszych czynników egzogenicznych kształtujących zachowania wyborcze – z perspektywy makroanalitycznej – uważa się zgodnie z teorią modernizacji zarówno procesy urbanizacji, jak i industrializacji [zob. Anduiza-Perea 1999, Cześniak 2007].

Jednakże podejmowane w polskich badaniach przestrzenno-elektoralnych próby określenia roli różnych czynników społeczno-ekonomicznych na ogół nie osadza się w odniesieniu do wspomnianych koncepcji teoretycznych. Jednym ze sposobów analizy oddziaływania „podłoża społeczno-gospodarczego” na zachowania wyborcze zaprezentował Zarycki [1997], który ustalił dość liczny katalog zmiennych charakteryzujących poziom rozwoju gmin (25 cech, opisujących przede wszystkim własności demograficzne, rynek pracy i szczególnie działalność w sferze rolniczej, zasiedloność i ruchliwość migracyjną mieszkańców) i poziom rozwoju województw (19 cech). Wykorzystując następnie analizę czynnikową, wyróżnił na obu poziomach podziału terytorialnego kraju dwa czynniki: miasto–wieś oraz regiony stare–regiony nowe, które mogą stanowić wyznaczniki poziomu modernizacji regionów.

Interesującą, choć kontrowersyjną tezę sformułowali Stępień i Stępień [2014], badając związki statystyczne pomiędzy wynikami egzaminów po sześcioletniej szkole podstawowej oraz gimnazjalnego a wynikami wyborów prezydenckich w 2010 r. i do Sejmu w 2011 r. – w układzie 16 województw. Zaobserwowali oni, że „liderami polskiej edukacji obowiązkowej jest ściana południowo-wschodnia RP z mazowieckim włącznie” [s. 7], oraz stwierdzili wysokie dodatnie wartości współczynnika korelacji pomiędzy wynikami edukacji a poparciem Prawa i Sprawiedliwości w 2011 r. ($r=0,85$ w 2011 r. z wynikami egzaminu gimnazjalnego) czy J. Kaczyńskiego w wyborach prezydenckich 2010 r. ($r=0,83$).

Jednym z wymiarów konfliktu politycznego według Rokkana i Lipseta [1967] w procesie krystalizacji państwa narodowego jest konflikt między państwem a Kościołem (zwłaszcza w krajach katolickich). W warunkach polskich ten konflikt ujawnia się szczególnie w wymiarze programowym partii lewicowych, ale łagodnieje w okresie rządów koalicyjnych z udziałem Sojuszu Lewicy Demokratycznej. Stąd w analizach socjologicznych podejmowano próby określenia siły wpływu Kościoła na rzeczywiste zachowania wyborcze obywateli. Przykładem takiej analizy była praca Raciborskiego [1997] dotycząca wyborów 1989–1995, w której określił on wpływ wskaźnika religijności (wyrażonego odsetkiem *dominicanes*, czyli obecnych na obowiązkowej mszy św., w liczbie wszystkich zobowiązanych w 1984 r.) oraz wskaźnika zasobów kadrowych Kościoła (wyrażonego liczbą księży na 10 tys. ludności) na frekwencję w wyborach prezydenckich i parlamentarnych. Według Raciborskiego [1997, s. 227, 229] w wyborach prezydenckich 1990 r. religijność była „czynnikiem bardzo silnie pozytywnie powiązanim z poparciem dla Wałęsy (zarówno w pierwszej, jak i drugiej turze), niesprzyjającym natomiast Tymińskiemu, Cimoszewiczowi oraz – co jest pewnym zaskoczeniem – Mazowieckiemu”. Również Jasiewicz [1999], wykorzystując wyniki Polskiego Generalnego Sondażu Wyborczego z 1997 r. skonstruował m.in. dwa modele regresji wielozmiennej, by ustalić znaczenie niektórych cech respondentów na poparcie sześciu najważniejszych partii w wyborach do Sejmu, które odbyły się w tymże roku. Okazało się, że religijność (mierzona częstotliwością udziału w praktykach religijnych) była istotną zmienną w obu modelach poparcia dla AWS, ROP (pozytywna – dodatni współczynnik β) oraz SLD i UP (negatywna).

Również w Polsce od pierwszych demokratycznych i wolnych wyborów do Sejmu w 1991 r. takim czynnikiem kształtującym zmienność regionalną poparcia dla poszczególnych partii w wyborach parlamentarnych stał się poziom urbanizacji. Pomimo zachodzących gwałtownych zmian sceny politycznej w Polsce na początku XXI w. nadal niektóre zarówno nowe, jak i stare partie polityczne zachowały lub przybrały znamiona partii o charakterze miejskim lub wiejskim [zob. Matykowski 2007].

Rywalizacja polityczna oznacza reguły gry uczestników sceny politycznej i zachowania tych uczestników, których celem jest zdobycie władzy [zob. Antoszewski 2004]. Rywalizacja polityczna wyraża się w dwóch aspektach: konfliktu i ładu społecznego. Konflikt może się przejawiać w dążeniu jednostek i grup społecznych lub ich reprezentantów (aktorów politycznych) do władzy i możliwości wcielania w życie wyznawanych idei, wartości czy przekonań. Należy też zaznaczyć, że rywalizacja polityczna ma charakter zinstytucjonalizowany i unormowany, co przejawia się w akceptacji przez jej uczestników reguł ładu społecznego. Efektem takowej rywalizacji jest

rozdział głosów w wyborach (struktura poparcia), podział mandatów w parlamencie oraz udział określonych ugrupowań politycznych w rządzie.

Istotną syntezą podziałów elektoratu wielu krajów Europy Zachodniej do lat 70. XX w. oraz wzorcem dla dalszych analiz badawczych był przedstawiony przez Lipseta i Rokkana [1967] model struktury podziałów politycznych określanych przez główne osi występujących konfliktów: terytorialną i funkcjonalną. Swoją koncepcję analiz preferencji i zachowań wyborczych oparli oni na perspektywie historycznej. Potraktowali więc społeczeństwo jako pewną całość charakteryzującą się stałymi podziałami zwanymi też rozłamami (*cleavages*), a z kolei partie polityczne według nich zasadniczo odzwierciedlają te podziały, reprezentując związane z nimi interesy na arenie politycznej. Struktura współczesnych podziałów społecznych jest częściowo określona przez konflikty historyczne.

Dużą popularność zyskało w analizach politologicznych rozpatrywanie zachowań wyborczych na osi konfliktu, wyznaczonej przez dwa bieguny: lewicowości i prawicowości. Ta koncepcja teoretyczna zakłada, że u podłoża decyzji wyborczych leży zgodność pozycji, jaką zajmują wyborca oraz preferowana przez niego partia, i często rozpatrywana jest jako jeden z wymiarów kryterium ideologicznego i programowego poszczególnych typów partii [zob. Steiner 1993]. Obok wymienionej osi lewica–prawica Steiner [1993] proponuje drugi wymiar w postaci skali autorytarny–indywidualistyczny lub materialny–postmaterialny. Jak zauważyli Chmaj i in. [1999], w polskiej literaturze politologicznej występuje spór co do samego „pojęcia prawica – lewica, jak i przydatności w opisywaniu sceny politycznej” [s. 43]. Z kolei Lijphart [1984] stwierdził, że w społeczeństwach sfragmentaryzowanych o głębokich i utrwalonych podziałach kulturowych może występować szereg płaszczyzn konfliktu międzypartyjnego: społeczno-ekonomiczna, religijna, kulturowo-etniczna, różnicy interesów między ludnością miast i wsi (ludnością farmerską), stosunku do reżimu politycznego, stosunku do polityki zagranicznej oraz stosunku do wartości postmaterialnych. Listę osi konfliktów Lijpharta uzupełnił jeszcze Siaroff [2000] o płaszczyznę: fanatyzmu religijnego oraz nacjonalizmu i ksenofobii.

Ważną płaszczyznę studiów nad zachowaniami wyborczymi w kontekście przestrzennym jest tzw. topografia polityczna, która może być wyrazem realizacji tradycyjnego w badaniach geograficznych podejścia chorologicznego, polegającego na analizowaniu wzajemnych relacji przestrzennych. Jednym z wymiarów takich relacji może być sąsiedztwo, a jego wyrazem autokorelacja przestrzenna. Autokorelacja przestrzenna to forma zwiększania lub zmniejszania prawdopodobieństwa występowania w jednostkach sąsiednich pewnego zjawiska pod wpływem jego występowania w jednej jednostce terytorialnej. Innym z wymiarów relacji przestrzennych jest oddalenie (odległość), np. od ośrodka kształtującego preferencje polityczne. Podstawą funkcjonowania efektu sąsiedztwa w kontekście koncepcji wyborcy lojalnego są mechanizmy socjalizacji, które bywają źródłem kształtowania się preferencji politycznych. Johnston i Taylor [1979] oprócz mechanizmów socjalizacji wymieniali jako równorzędne zagadnienie problemu efektów strukturalnych. Efekt strukturalny pojawiał się w sytuacjach, w których osoba wybierała sposób postępowania niezgodny ze swoimi pierwotnymi preferencjami na skutek wpływu otaczającej ją grupy społecznej, a w wymiarze przestrzennym na przenoszeniu wzorców zachowań wyborczych na obszary

sąsiednie. Do analizy tego zjawiska stosuje się zazwyczaj autokorelację przestrzenną, którą można traktować jako formę zwiększania lub zmniejszania prawdopodobieństwa występowania pewnego zjawiska w jednostkach sąsiednich pod wpływem jego występowania w jednej jednostce terytorialnej. Do analizy autokorelacji przestrzennej w badaniach geograficznych wykorzystuje się różnorodne miary, m.in. J.C. (joint-co-unts), Morana-Gearego czy G^* Orda i Getisa [zob. Bivand 1980, O'Loughlin 2002]. Wykorzystując koncepcję autokorelacji przestrzennej (przy sąsiedztwie pojmowanym wewnątrz strefy 120 km), Bivand [1994b] scharakteryzował frekwencję w wyborach do Sejmu w 1989, 1991 i 1993 r. oraz poziom poparcia dla kandydata na prezydenta RP – S. Tymińskiego w 1990 r. w powiązaniu ze stopą bezrobocia w 1990 r. oraz współczynnikiem zgonów w 1988 r. Z kolei wpływ oddalenia od stolicy województwa poznańskiego na poziom poparcia kandydata na prezydenta RP – Kwaśniewskiego w 1995 r. w tym regionie przeanalizowali Matykowski i Tobolska [1996], a wpływ oddalenia od rodzinnej Pacyny na poparcie W. Pawłaka w województwie płockim w wyborach do Sejmu w 1993 r. zbadał Matykowski [2002].

5. Aktywność elektoralna i inne mierniki elektoralne

Jednym z podstawowych problemów badawczych geografii elektoralnej według Taylora i Johnstona [1979] jest tak zwana geografia głosowania, czyli studia z zakresu zmienności przestrzennej uczestnictwa w wyborach. Do pomiaru frekwencji wyborczej stosuje się dwa odmienne wskaźniki [Polarczyk 2007, s. 9]: a) frekwencję formalną – jako procentowy udział liczby głosujących (lub pobierających karty do głosowania) w stosunku do liczby wyborców zarejestrowanych; b) frekwencję określaną jako uczestnictwo wyborcze – tj. procentowy udział liczby wyborców głosujących do liczby ludności w wieku uprawniającym do udziału w głosowaniu. Ze stosowaniem wymienionych wskaźników wiąże się zagadnienie rejestracji wyborców. W Polsce w zasadzie nie występuje tzw. rejestracja obowiązkowa, stąd w wielu gminach wśród uprawnionych jest sporo obywateli polskich trwale lub długookresowo przebywających w innych krajach (np. mieszkańcy województwa opolskiego w Niemczech). W studiach elektoralnych wykorzystuje się najczęściej standardowy zestaw wskaźników, takich jak już wymieniony poziom uczestnictwa w wyborach, czyli frekwencja wyborcza, oraz poziom poparcia poszczególnych kandydatów lub ugrupowań politycznych, ale w niektórych analizach zalecane jest zastąpienie struktury wyników wyborów w odniesieniu do ich uczestników (standard) strukturą poparcia aktywności wyborczej (określaną w odniesieniu do uprawnionych do udziału w wyborach). W ten sposób absencja wyborcza traktowana jest jako przejaw zachowań (aktywności) elektoralnych.

Według Misztalskiej [1996] w okresie przemian społeczno-politycznych przełomu lat 80. i 90. współwystępowały dwie tradycje zachowań politycznych: 1) podporządkowania (uważana za spadek po PRL) – opierająca się na założeniu, że polityka jest dziedziną dla działań władzy, a obywatele powinni wykazywać bierność, oraz 2) uczestnictwa – odwołująca się do idei budowy demokracji (popularna wśród inteligencji i pracowników umysłowych). Wytworzyły się też zdeformowane formy

zachowań, prowadzące do pozornej aktywności w postaci bezrefleksyjnego nawyku uczestnictwa w wyborach. Dopiero wybory lat 90. ukształtowały nowe zachowania polityczne, w tym także w zakresie uczestnictwa elektorального.

Należy zwrócić uwagę, że niektóre wskaźniki elektoralne nie tylko bywają „miernikiem pewnej własności (cechy) realnej”, ale i w wyniku interpretacji – przyjmują postać wskaźnika „w znaczeniu metodologicznym” [Czyż 2016, s. 10]. Dlatego też frekwencję wyborczą przyjmuje się nieraz jako miernik składowej behawioralnej kapitału społecznego [zob. Dominiak, Konecka-Szydłowska 2012]. Innym sposobem wykorzystania wskaźników elektoralnych w wyborach do Sejmu w 1993 r. – poprzez zastosowanie modeli regresji wielkokrotnej – było określenie teoretycznego poziomu miejskości gmin w Polsce przez Matykowskiego i in. [1995]. Opierając się – w tym przypadku – na występujących w układzie 49 województw współzależnościach przyjęto, że poziom urbanizacji jest funkcją poparcia dla ugrupowań miejskich oraz dla ugrupowań chłopskich. Założono zatem, że zmienną zależną jest w tym przypadku poziom miejskości wyrażony jako cecha oryginalna (wyjściowa) – procent ludności miejskiej. Wykorzystując model regresji wielkokrotnej, określono na podstawie wyników wyborów do Sejmu w 1993 r. stopień miejskości wszystkich gmin w Polsce. Postępowanie to oparto na założeniu, że parametry równania oszacowane na podstawie 49 serii obserwacji odnoszących się do układu województw mogą również opisywać analizowaną zależność na poziomie gminnym. Należy przy tym zwrócić uwagę, że przeniesienie własności regionalnej na układ gminny dotyczy tego samego zjawiska i odnosi się do tego samego momentu czasowego oraz może być traktowane jako inny stopień agregacji danych pochodzących z tej samej zbiorowości [por. Domański 1969, Nowosielska 1997]. Jednakże na gminnym poziomie agregacji zmienne niezależne (poparcie dla partii chłopskich i partii miejskich) są określone na podstawie wyborów, natomiast nie ma możliwości bezpośredniego pomiaru zmiennej zależnej (tj. poziomu urbanizacji). Dlatego obliczone na podstawie równania regresji wartości poziomu miejskości są wartościami teoretycznymi i nie mają swojego bezpośredniego odpowiednika empirycznego. Inną miarą pozwalającą określić stopień odmienności lub podobieństwa struktury poparcia partii w poszczególnych gminach wokół Łodzi, jak też Poznania) był wskaźnik Weavera [zob. Matykowski 2010b, Matykowski i in. 2011]. W tym przypadku za wzorcową (teoretyczną) kombinację poziomu poparcia dla poszczególnych partii przyjęto odsetek głosów oddanych na poszczególne partie w całej analizowanej strefie, a wielkość odchylenia wskazywała na spadek względnie wzrost stopnia urbanizacji elektoralnej.

Innym wskaźnikiem elektoralnym, który stał się ważną własnością wyborów do sejmików wojewódzkich, były głosy nieważne [Flis 2014]. W wielu gminach województwa mazowieckiego, ale też wielkopolskiego i zachodniopomorskiego odsetek głosów nieważnych w odniesieniu do liczby uprawnionych przekroczył próg 10%. Flis [2014], podejmując próbę wyjaśnienia rozkładu przestrzennego głosów nieważnych w kraju, stwierdził silne współwystępowanie tego zjawiska ze współczynnikiem dystansu politycznego ($r = 0,72$ dla kraju i $r = 0,81$ dla województwa mazowieckiego), który był złożoną miarą różnic we frekwencji wyborczej w latach 2010–2011 (wybory do sejmików – wybory parlamentarne) i gęstości radnych na liczbę mieszkańców. Z kolei Śleszyński [2015] sformułował model z siedmioma hipotetycznymi czynnikami

mogącymi wywołać zjawisko głosów nieważnych: awersyjnym, technicznym, kompetencyjnym, interpretacyjnym, informatycznym, falsyfikacyjnym i konwersyjnym. Po analizie tego zjawiska Sleszyński [2015, s. 26] stwierdził, „że w powstawaniu głosów nieważnych istnieje wiele przyczyn wzajemnie się nakładających, a być może nawet znoszących”. Należy zwrócić uwagę, że poziom głosów nieważnych, podobnie jak aktywność wyborcza może stanowić istotną własność kapitału społecznego.

Obok tych wskaźników standardowych w analizach zmienności przestrzennej wyników wyborów pojawiło się szereg indeksów szczegółowych. Niektóre z nich, jak ważony wskaźnik polaryzacji (dla 4 opcji politycznych) i ważony wskaźnik dominacji (dla 2 opcji politycznych), służące do określenia znaczenia czołowych partii w dystrykcie wyborczym, zostały zaproponowane przez geografów [Kowalski, Śleszyński 2000]. Inne takie jak, indeks dysproporcjonalności wyników wyborów czy wskaźnik deformacji, służące do charakterystyki relacji pomiędzy rozkładem głosów a rozdziałem mandatów (czyli nadreprezentacji), mają wieloletnią tradycję zastosowań w opracowaniach politologicznych [por. Żukowski 1997, 2003].

Zakończenie

Rozwój badań przestrzenno-elektoralnych w Polsce można rozpatrywać w dwóch płaszczyznach: 1) poznawczej i 2) teoretyczno-metodologicznej. W warstwie poznawczej – zwłaszcza w pierwszej fazie rozwoju badań – nastąpił lawinowy wzrost opracowań dotyczących przestrzennego zróżnicowania frekwencji, jak też poparcia w skali całego kraju, regionów oraz w ujęciach lokalnych dotyczących układów wewnątrzmijskich i wewnątrzmijskich. Tym diagnozom o zmienności przestrzennej wskaźników elektoralnych towarzyszyły często próby wyjaśniania mechanizmów kształtujących tę zmienność. Studia geograficzno-elektoralne w Polsce prowadzone od początku XXI w. cechują się poszukiwaniem coraz to nowych problemów badawczych, takich jak charakterystyki kontrastów w zachowaniach wyborczych wzdłuż niektórych granic kulturowych, pomiędzy obszarami miejskimi a miejskimi, miastami różnej wielkości, ale także wahania w poziomie uczestnictwa w wyborach, głosy nieważne czy partycypacja kobiet w procesie elektoralnym.

Z kolei w płaszczyźnie teoretyczno-metodologicznej do najważniejszych zadań, które stoją przed polską geografą wyborczą, należą: 1) próba uporządkowania pojęć i przegląd kierunków badawczych w geografii wyborów, 2) przegląd koncepcji związanych z funkcjonowaniem systemów partyjnych i zachowań wyborczych (szczególnie odnoszących się do wymiaru przestrzennego tych zjawisk), 3) przegląd metod ilościowych i możliwości ich zastosowania w badaniach zróżnicowania przestrzennego wyników wyborów, 4) ocena układów odniesienia wykorzystywanych w analizie wyborów (tj. skali przestrzennej badań i jej generalizacji).

Literatura

- Agnew J., Mitchell K., Toal G., 2003, *A companion to political geography*, Blackwell Publishers, Oxford–Malden.
- Anduiza-Perea E., 1999, *Individuos o sistemas? Las razones de la abstencion en Europa Occidental*, Centro de Investigaciones Sociologicas, Madrid.
- Antoszewski A., 2004, *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Bartkowski J., 2003, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, Wydawnictwo Akademickie Zak, Warszawa.
- Bartkowski J., Raciborski J., 1991, *Wybory prezydenta RP: kampania, wyniki*. [w:] *Wybory i narodziny demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, J. Raciborski (red.), Warszawa, s. 125–166.
- Baudelle G., Matykowski R., 1994, *Naissance d'une democratie. Les premieres elections libres en Pologne 1989–1991*, L'Information Geographique, 58: 72–81.
- Bilska-Wodecka E., Matykowski R., 2015, *Influence of social and religious factors in Polish Sejm elections, 2001–2007*. Bulletin of Geography, Socio-Economic Series, 30: 7–22.
- Bivand R., 1980, *Autokorelacja przestrzenna a metody analizy statystycznej w geografii*, [w:] *Analiza regresji w geografii*, Z. Chojnicki (red.), PWN, Warszawa–Poznań, s. 23–38.
- Bivand R., 1994a, *“Return of the new”: The regional imprint of the 1993 parliamentary elections in Poland*, European Urban and Regional Studies, 1: 63–68.
- Bivand R., 1994b, *Political topographies of Central Europe: An application of spatial data analysis method*, Geografi i Bergen, 199, Institutt for Geografi, Norges Handelshøyskole og Universitetet i Bergen.
- Budge I., Fairlie D., 1983, *Explaining and predicting elections. Issue effects and party strategies in 23 democracies*, Allen & Unwin, London.
- Busteed M.A., 1975, *Geography and Voting Behaviour*, Oxford University Press, London.
- Chmaj M., Sokół W., Żmigrodzki M., 1999, *Teoria partii politycznych*, Morspol, Lublin.
- Chojnicki Z., 1989, *Podstawowe aspekty rozwoju społeczno-ekonomicznego*, [w:] *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej Polski*, A. Kukliński (red.), Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 107–121.
- Chojnicki Z., 1996, *Region w ujęciu geograficzno-systemowym*, [w:] *Podstawy regionalizacji geograficznej*, T. Czyż (red.), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 7–43.
- Chojnicki Z., 1998, *Uwarunkowania rozwoju regionu nadgranicznego – koncepcje i założenia teoretyczne*, [w:] *Studia rozwoju i zagospodarowania przestrzennego*, B. Gruchman, J.J. Parysek (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań, s. 11–48.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1978, *Podstawy metodologiczne zastosowania analizy czynnikowej*, [w:] *Badania przestrzennej struktury społeczno-ekonomicznej Polski metodami czynnikowym*, Z. Chojnicki, T. Czyż, J. Parysek, W. Ratajczak (red.), Oddział PAN w Poznaniu, seria Geografia, II, PWN, Warszawa–Poznań, s. 7–19.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1980, *Zastosowanie korelacji cząstkowej w analizie przyczynowej*, [w:] *Analiza regresji w geografii*, Z. Chojnicki (red.), PWN, Warszawa–Poznań, s. 39–54.
- Churski P., 1995, *Zróżnicowanie przestrzenne wyników wyborów do Sejmu w Polsce w 1991 r. Studia z geografii społeczno-ekonomicznej*, PTPN, Poznań, s. 8–11.
- Cox K., 2002, *Political geography. Territory, state, and society*, Blackwell Publishers, Oxford–Malden.
- Cześniak M., 2007, *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Czyż T., 2016, *Metoda wskaźnikowa w geografii społeczno-ekonomicznej*, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 34: 9–19.

- Dobrowolski K., 1967, *Studia z pogranicza historii i socjologii*, Prace Komisji Socjologicznej PAN – Oddział w Krakowie, 10: 6–51.
- Dogan M., 1967, *Political Cleavage and Social Stratification in France and Italy*, [w:] *Party Systems and Voter alignments*, S.M. Lipset, S. Rokkan (red.), The Free Press, New York, s. 129–195.
- Dominiak J., Konecka-Szydłowska, 2012, *Social capital in the Poznań agglomeration*, *Bulletin of Geography, Socio-economic Series*, 18: 5–14.
- Flis J., 2014, *Głosy nieważne, głosy nierozważne*, Rzeczpospolita, 22 października, s. 11
- Florczyk A., Najdowski T., Zukowski T., 1989, *Nowa geografia polityczna Polski*, *Tygodnik Solidarność*, 6(43), 6 lipca.
- Freyer D., Vanlaer J., 1994, *Les clivages politiques en pologne: une enquete menee aupres des responsables des partis politiques*, Meeting of the IGU *Geography of mass politics in post-Communist Europe*, Hruba Skala, 18–21 August (materiał powielany).
- Giblin-Delvallet B., 1993, *Electorale géographie*, [w:] *Dictionnaire de géopolitique*, Y. Lacoste (red.), Flammarion, Paris, s. 558–563.
- Giddens A., 2004, *Socjologia*, PWN, Warszawa (tłum. z oryginału: *Sociology*, Polity Press, Blackwell Publisher Ltd. 2001).
- Georgica J.P., 1991, *Polska lokalna we władzy PZPR*, *Rozwój Regionalny–Rozwój Lokalny–Samorząd Terytorialny*, 33.
- Glassner M., 1996, *Political geography*, John Wiley & Sons, New York–Chichester.
- Głębocki B., 1979, *Czynniki kształtujące przestrzenną strukturę produkcyjną rolnictwa*, UAM Poznań, seria Geografia, 19.
- Gontarczyk P., 2010, *Polska B zagłasuje na Komorowskiego?* Rzeczpospolita, 29 czerwca, s. 13–14.
- Huntington S.P., 1998, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Muza S.A., Warszawa.
- Iwańczuk K., Kloskowska K., 1993, *Analiza wyników wyborów parlamentarnych z 27.10.1991 w Lublinie*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Jasiewicz K., 1999, *Portfel czy różaniec? Ekonomiczne i aksjologiczne determinanty zachowań wyborczych*, [w:] *Wybory parlamentarne 1997. System partyjny, postawy polityczne, zachowania wyborcze*, R. Markowski (red.), Friedrich Ebert Stiftung – Przedstawicielstwo w Polsce, Warszawa, s. 149–168.
- Jednaka W., 1995, *Proces kształtowania się systemu partyjnego w Polsce po 1989 r.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Johnston R.J., 1979, *Political, Electoral and Spatial Systems*, Oxford University Press, Oxford.
- Johnston R.J., Shelley F.W., Taylor P.J., 1990, *Developments in Electoral Geography*. Routledge, London.
- Kabath E., Parysek J.J., 2002, *Zastosowanie metod ilościowych w badaniach z zakresu geografii wyborczej*, [w:] *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, H. Rogacki (red.), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 233–242.
- Kabath E., Rykiel Z., 2003, *Metody badań w geografii wyborczej i ich wyniki*, [w:] *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, H. Rogacki (red.), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kabath E., Sobczak D., 1998, *Geografia wyborów do Sejmu RP w 1997 r*, *Czasopismo Geograficzne*, 70, 1: 201–220.
- Kolosow W.A., 1988, *Politiczeskaja geografija. Problemy i metody*, Nauka, Leningrad.
- Koneczny F., 1935, *O wielości cywilizacji*, Gebethner i Wolf, Kraków.
- Kowalski M., 2000, *Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych w latach 1989–1998*, *Geopolitical Studies*, 7.
- Kowalski M., 2003, *Polaryzacja zachowań wyborczych w Polsce jako rezultat cywilizacyjnego rozdarcia kraju*, [w:] *Przestrzeń wyborcza Polski*, M. Kowalski (red.), IGiPZ PAN, Warszawa, s. 11–48.

- Kowalski M., Śleszyński P., 2000, *Uwarunkowania zachowań wyborczych w województwie śląskim*, Dokumentacja Geograficzna, 21, IGiPZ PAN.
- Krawczyk P., Matykowski R., Tobolska A., 1993, *Podstawowe problemy geografii elektorальной: przykłady polskie*, streszczenia referatów, 42 Zjazd PTG, Kielce, s. 144–146.
- Krzemiński P., 2009, *Zachowania wyborcze w wyborach parlamentarnych i prezydenckich w Polsce w latach 2005–2007 – wzory przestrzennych zróżnicowań*, Przegląd Geograficzny, 81, 2: 259–281.
- Krzysztofek K., Szczepański M.S., 2002, *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kubiak H., 1999, *Wartość poznawcza genius loci jako kategorii wyjaśniającej zachowania wyborcze mieszkańców południowej Małopolski*, [w:] *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, P. Sztompka (red.), PWN, Warszawa–Kraków, s. 395–418.
- Lipset S.M., Rokkan S., 1967, *Party systems and voter alignments. Cross-national perspectives*, Free Press, New York (tłum. polskie wstępu: *Osie podziałów, systemy partyjne oraz afiliacje wyborców*, [w:] *Władza i Społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, J. Szczupaczyński (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 89–122.
- Lijphart, 1984, *Democracies. Pattern of majoritarian and consensus government in twenty-one countries*, New Haven.
- Marszał T., 1990, *Konsumpcja jako czynnik kształtujący strukturę przestrzenną przemysłu włókienniczo-odzieżowego*, Acta Universitatis Lodzensis, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Matykowski R., 1997, *Geografia wyborów po polsku*, Kwartalnik Geograficzny, s. 11–22.
- Matykowski R., 2002, *Problemy i metody badawcze geografii elektorальной*, [w:] *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, H. Rogacki (red.), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 243–251.
- Matykowski R., 2007, *Zróżnicowanie regionalne wyników wyborów do Sejmu w Polsce w latach 1991–2005*, [w:] *Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych*, I. Kiniorska, S. Sala (red.), t. II, Instytut Geografii AŚ, Kielce, s. 185–191.
- Matykowski R., 2010a, *The Electorate in Poland's Large and Medium-Sized Cities and Towns and Its Influence on the Results of the 2007 Parliamentary Elections*, Bulletin of Geography, Socio-economic Series, 13: 103–111.
- Matykowski R., 2010b, *Wyniki wyborów do Sejmu w 2007 roku jako wyznacznik przemian społeczno-urbanizacyjnych w strefach oddziaływania dużych miast w Polsce*, [w:] *Obszary metropolitalne we współczesnym środowisku geograficznym*, M. Barwiński (red.), Łódź, s. 109–117.
- Matykowski R., 2017, *Zbiorowości społeczno-przestrzenne i ich związki z terytorium: formy i czynniki regionalizmu w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Matykowski R., Konecka-Szydłowska B., Kulczyńska K., 2011, *Miejskość elektorальная w Polsce na początku XXI wieku w świetle wyników wyborów do Sejmu*, [w:] *Procesy urbanizacji i ich uwarunkowania na początku XXI wieku*, J. Ślodyczek, M. Śmigiełska (red.), Studia Miejskie, 4: 119–127, Opole.
- Matykowski R., Kulczyńska K., 2010, *Wybory prezydenta RP w 2010 roku: studium znaczenia elektoratu dużych i średnich miast*, Przegląd Geograficzny, 82, 4: 593–617.
- Matykowski R., Rogacki H., 1990, *Zróżnicowanie regionalne uczestnictwa w referendum z dnia 29 listopada 1987 r.*, Sprawozdania Komisji Geograficzno-Geologicznej PTPN, 107: 83–87.
- Matykowski R., Tobolska A., 1994, *Zróżnicowanie regionalne wyników wyborów parlamentarnych w Polsce z dnia 19 września 1993 r.*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, 2: 137–146.
- Matykowski R., Tobolska A., 1996, *Geografia elektorальная*, Geografia w Szkole, 4(250): 206–214.

- Matykowski R., Tobolska A., 1997, *Zróżnicowanie przestrzenne wyników wyborów na obszarach miejskich*, [w:] *Geografia osadnictwa, ludności i turystyki wobec transformacji systemowej*, W. Maik, D. Sokołowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 155–172.
- Matykowski R., Tobolska A., Konecka B., 1995, *Urbanizacja jako czynnik zachowań wyborczych i zachowania wyborcze jako przejaw urbanizacji*, VIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź, s. 83–92.
- Michalski W., 1991, *Zróżnicowanie przestrzenne wyborów do samorządu terytorialnego – nowy przedmiot badań geograficznych*, Materiały 40 Zjazdu PTG, Gdańsk, s. 91–93.
- Misztalska A., 1996, *O apatii politycznej Polaków*, *Kultura i Społeczeństwo*, 2: 131–148.
- Muir R., 1976, *Political geography: dead duck or Phoenix?*, *Area*, 8, 3: 195–200.
- Nowak S., 1970, *Metody badań socjologicznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- O'Loughlin J., 2002, *The electoral geography of Weimar Germany: Exploratory spatial data analyses (ESDA) of Protestant support for the Nazi party*, *Political Analysis*, 10, 3: 217–243.
- Otok S., 1996, *Geografia polityczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Parysek J., 2001, *Podstawy gospodarki lokalnej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Parysek J., Adamczak Z., Grobelny R., 1991a, *Geografia polskich wyborów prezydenckich 1990 r.*, *Przegląd Geograficzny*, 63, 3–4: 245–270.
- Parysek J., Adamczak Z., Grobelny R., 1991b, *Regional differences in the results of the 1990 presidential elections in Poland as first approximation to a political map of the country*, *Environment and Planning, A*, 23: 1315–1329.
- Pawłowski S., 1933, *O renesansie geografii politycznej*, Uniwersytet Poznański, Poznań.
- Polarczyk K., 2007, *Frekwencja w wyborach parlamentarnych w państwach świata*, *Studia BAS, Varia: Z prac Biura Analiz Sejmowych*, BAS Kancelarii Sejmu, Warszawa, s. 7–32.
- Raciborski J., 1991, *Zachowania wyborcze Polaków w warunkach zmiany systemu politycznego*, [w:] *Wybory i narodziny demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, J. Raciborski (red.), Warszawa.
- Raciborski J., 1996, *An outline of the electoral geography of Polish society*, [w:] *Political sociology and democratic transformation in Poland*, J.J. Wiatr (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 29–54.
- Rogacki H., 1988, *Czynniki koncentracji przemysłu w Polsce*, UAM, Poznań, seria *Geografia*, 41.
- Rokkan S., 1970, *Citizens. Elections. Parties*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Rosière S., 2003, *Géographie politique et géopolitique. Une grammaire de l'espace politique*, Ellipses, Paris.
- Rykiel Z., 2004, *Geografia wyborcza i problematyka wyborcza w Polsce*, *Czasopismo Geograficzne*, 75, 4: 275–296.
- Rykiel Z., 2006, *Geografia polityczna*, PWE, Warszawa.
- Schlüter O., 1906, *Die Ziele der Geographie des Menschen*, München.
- Seiler D.L., 1980, *Partis et familles politiques*, PUF, Paris.
- Siaroff A., 2000, *Comparative party systems. An analysis of parliamentary elections since 1945*, Garland Publishing, New York.
- Siegfried A., 1913, *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la IIIème République*, A. Colin, Paris.
- Skwirczyński G., 2008, *Wpływ tradycji zaborowej na zachowania wyborcze mieszkańców Galicji w wyborach 2005 roku*, [w:] *Studia nad wyborami. Polska 2005–2006*, J. Raciborski (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 141–164.
- Steiner J., 1993, *Demokracje europejskie*, Wydawnictwo WSP w Rzeszowie, Rzeszów.
- Stępień B., Stępień K., 2014, *Edukacja a wybory*, XLIII Konferencja Zastosowań Matematyki – Instytutu Matematycznego PAN, Zakopane-Kościelisko, 6 września 2014 r. (www.iar.pl/aktualnosci/2014-09-06.xakopane-koscielskio.pdf; dostęp: 16.01.2018).

- Surażska W., 1994, *The consequences of post-war resettlements on the electoral behaviour in Poland*, Meeting of the IGU *Geography of mass politics in post-Communist Europe*, Hrubka Skala, 18–21 August (materiał powielany).
- Śleszyński P., 2003, *Symulacja wyników wyborów w ordynacji większościowej jednomandatowych okręgów wyborczych*, [w:] *Przestrzeń wyborcza Polski*, M. Kowalski (red.), IGiPZ PAN, Warszawa, s. 163–178.
- Śleszyński P., 2007a, *Dlaczego Lech Kaczyński wygrał wybory prezydenckie 2005. Studium z geografii elektoralfnej*, *Czasopismo Geograficzne*, 78, 1–2: 61–82.
- Śleszyński P., 2007b, *Druga tura wyborów prezydenckich 2005: czy można było przewidzieć*, *Przegląd Geograficzny*, 79, 1: 115–132.
- Śleszyński P., 2009, *Kongruencja gmin do celów sondaży przedwyborczych*, *Przegląd Geograficzny*, 81, 2: 237–257.
- Śleszyński P., 2015, *Hipotezy głosów nieważnych w wyborach powszechnych w Polsce po 1989 r.*, *Przestrzeń Społeczna (Social Space)*, 2: 1–31.
- Sobczyński M., 2000, *Zróźnicowanie przestrzenne postaw politycznych mieszkańców Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Taylor P.J., Johnson R.J., 1979, *Geography of elections*, Penguin, London.
- Taylor P.J., Flint C., 2000, *Political geography. World-economy, nation-state and locality*, Pearson Educational Limited, Harlow.
- Węclawowicz G., 1993, *Géographie électorale en Pologne*, *Mappemonde*, 2: 6–8.
- Węclawowicz G., 1995, *The electoral geography in the national, regional and intra-urban scale*, *Conference Papers*, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences, 24: 59–69.
- Węclawowicz G., Jarosz A., Śleszyński P., 1998, *Wybory parlamentarne 1991 i 1993*, *Atlas Warszawy*, 5, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN im. S. Leszczyckiego.
- Wiatr J.J., 1959, *Niektóre zagadnienia opinii publicznej w świetle wyborów 1957 i 1958*, *Studia Socjologiczno-Polityczne*, 4.
- Zarycki T., 1997, *Nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 23(56), Warszawa.
- Zarycki T., 2001, *Rediscovery of Environmental Influences on Political Map. The Case of Polish Electoral Geography*, [w:] *On the Centenary of Ratzel's Politische Geographie. Europe Between Political Geography and Geopolitics*, Antonich, V. Kolossov, M.P. Pagnini (red.), *Memorie della Societa Geografia Italiana*, 63: 673–686.
- Zinowjew A., 1976, *Logika nauki*, PWN, Warszawa (tłum. z oryginału: *Logika nauki*, Izdatielstwo Mysl., Moskwa, 1971).
- Żukowski A., 1997, *Systemy wyborcze*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Olsztyn.
- Żukowski A., 2003, *Gerrymandering – manipulacja granicami okręgów wyborczych w systemach demokratycznych*, [w:] *Przestrzeń wyborcza Polski*, M. Kowalski (red.), IGiPZ PAN, Warszawa, s. 179–190.

dr hab. Roman Matykowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

ul. Bogumiła Krygowskiego 10, 61-680 Poznań

rommaty@wp.pl